

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 71 Haziran 2020 & Volume: 13 Issue: 71 June 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK POLİTİKALARI VE İSLAM FIKHINDA AZINLIK HAKLARI RIGHTS OF MINORITY IN MULTICULTURALISM POLITICS AND İSLAM

Yılmaz CEYLAN*
Sadrettin BUĞDA**

Öz

Çokkültürcülük modern dünyanın çoğulculuğa ve çeşitliliğe karşı ortaya koyduğu en insani yanıt olma iddiasındadır. Ancak ne çeşitlilik ne de çoğulculuk yeni bir durum değildir. İnsanlık tarihi boyunca etnik, dinsel, dilsel ve kültürel bağlamda pek çok topluluk aynı devlet çatısı altında birlikte yaşamak durumunda kalmışlardır. Bu farklılıklar egemen gruplar altında azınlık olarak kalmışlar ve hakları da azınlık hakları bağlamında gündeme gelmiştir. Azınlıkların hangi kategoride değerlendirileceği ve bunların haklarının çerçevesinin ne olduğuna dair yaklaşımlar toplumdan topluma kendi dinleri, tarihsellikleri ve kültürelilikleri bağlamında değişiklik arz etmiştir. Tarihsel süreçte azınlıkların ve haklarının gündeme geldiği önemli örneklerden biri de Müslüman topluluklar ve beraberinde Müslüman devletlerdir denebilir. Bu çalışmada Müslüman toplumların dolayısıyla İslam fikhının “ötekine” tanıdığı hakların modern dünyanın azınlıklara tanımış olduğu haklarla karşılaştırması yapılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak İslam dininin azınlıklara tanıdığı haklarla çokkültürcülük politikalarının tanıdığı haklar karşılaştırılarak bazı çıkarım ve sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çokkültürcülük, Kültürel Çeşitlilik, İslam, Azınlıklar, Haklar.

Abstract

Multiculturalism claims to be the most human response to the modern world's pluralism and diversity. But neither diversity nor pluralism is new. Throughout the history of mankind, many communities in ethnic, religious, linguistic and cultural contexts have had to live together under the same state. These differences remained minority under sovereign groups, and their rights came to the fore in the context of minority rights. Approaches regarding the category in which minorities are to be evaluated and the framework of their rights has changed from state to state in the context of their own historicity and culturality. One of the most important examples of minorities and their rights are the Muslim communities and the Muslim states in the history. In this study, it is tried to evaluate the rights of Muslim states and Islamic religion to the “other” within the context of multiculturalism theory. In this context, the relationship between the Islamic world and the “other” is tried to be understood. As a result, it can be said that Islam is as successful in its relationship with the other as the policies of multiculturalism.

Keywords: Multiculturalism, Cultural Diversity, İslam, Minority, Rights.

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Din Sosyolojisi ABD, y.ceylan@alparslan.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İslam Hukuku ABD, s.bugda@alparslan.edu.tr

1. Giriş

Tarih boyunca insanlar, kültür, din, dil ve etnik anlamda farklı olan insanlarla birlikte yaşamışlardır. Birlikte yaşamının sonucu olarak haklar ve talepler noktasında çeşitlilik de beraberinde gelmiştir. Devletlerin bu haklar ve taleplere farklı yaklaşım içinde bulduklarını söylemek gerekir. Özellikle imparatorluklar doğaları gereği çeşitlilikleri içerisinde barındırmak durumunda kalmış ve bu çeşitliliklere kendi tarihsel ve kültürel kodları bağlamında muamelede bulunmuşlardır. Bu yaklaşımlar, özellikle modern dönem sonrasında çok farklı boyutlara ulaşmıştır. Azınlıkta olanların ya da o şekilde kabul edilenlerin talepleri kendi kültür, kimlik, inanç ve dillerini korumak ve bunu yeni nesillere aktarabilecekleri bir devlet düzenine sahip olma yönünde olmuştur. Yani azınlıkların kendiliklerini koruyabilecekleri bir sistemin oluşturulması yeni kimlik hareketlerinin asıl hedefi olmuştur. Geleneksel dönemde farklı şekillerde birlikte yaşamış ama kimlik adına herhangi bir talepte bulunmamış pek çok örgütlenme, bu dönemde hak ve eşitlik talebinde bulunur olmuştur.

Yaşanan reel tecrübeler sonucunda ortaya çıkan kültürel çeşitlilik, aynı devlet çatısı altında bir meşruiyet krizi yaşanmadan birlikte yaşama yollarının aranmasına neden olmuştur. Hem devletin hem de çeşitliliğin devamı açısından demokratik bir çözüm olarak ortaya atılan siyasi sistemin yeni adı çokkültürcülük olmuştur. Bu bağlamda çeşitlilikler nütürleştirilmek yerine daha da ön plana çıkmış, kültürel kimlikler üstünlük ifade eder olmuştur. Bunun sonucu olarak her türden azınlık (etnik, dinsel, dilsel) eşitlik, vatandaşlık, siyasi katılım ve eğitim gibi hakları, temel hak olarak görmüş ve bu hakların verilmesini talep eder olmuştur. Çokkültürcülük bağlamında bu taleplerin sonunda varacağı yer, genel itibariyle ayrılıkçılık değil, birlikte yaşama kültürünün idame ettirilmesi olacaktır. Ancak, birlikte yaşamının sınırları, şartları ve koşulları devletten devlete, toplumdan topluma değişiklik arz etmektedir. Her devlet kendi tarihselliğine ve kültürelliğine bağlı olarak farklı farklı çokkültürcülük politikaları üretmiştir. Bu bağlamda çokkültürcülük teori ve politikasından bahsederken birden fazla teori ve politikanın olduğu bilinmelidir. Bu bağlamda ortaya çıkan talepler ve haklar da entegrasyon politikalarından self-determinasyon taleplerine kadar çok fazla alanı kapsamaktadır. Ancak hali hazırda azınlıklara ve bunların haklarına dair yapılan her türlü tartışmanın çokkültürcülük teorisi çerçevesinde tartışıldığı söylenebilir.

Hali hazırda birlikte yaşama, azınlıklar ve haklar mevzusunda iyi örneklik teşkil etme noktasında sıkıntılar yaşayan bir Müslüman dünyasından bahsetmek doğru olacaktır. Ancak geçmiş irdelendiğinde çeşitliliklere ve onların taleplerine dair verilen cevaplardan birisinin de İslam dini-fıkı ve dolayısıyla İslam toplumlarının olduğu söylenebilir.¹ Bu tarihi bir vakiadır ki asırlarca İslam'ın egemenliği altında birçok etnik, kültür ve inanç aynı coğrafya ve aynı devlet çatısı altında birlikte yaşama imkânı bulmuş, İslam'ın sağlamış olduğu özgürlükler sayesinde onlar etnik, dinsel ve dilsel çeşitliliklerini uzun süre koruyabilme imkanına sahip olmuşlardır. Bu nedenle birlikte yaşama kültürüne katkı sağlama hususunda İslam dininin-fıkının ve dolayısıyla İslam toplumlarının önemli bir alanı doldurduğunu gözlemek mümkündür. Bu bağlamda kültürel çeşitliliğe uzun süre ev sahipliği yapmış ve azınlıklara sağladığı haklarla toplumsal bütünleşmenin ilk örneklerini sergilemiş bir yaklaşımın kültürel çeşitlilik teorileri bağlamında alanyazında hak ettiği yeri alması problemlere alternatif çözümler bulma imkanı sunabilir. Böyle bir karşılaştırma pek çok açıdan uygun düşmeyebilir. Toplumların tarihsellikleri ve kültürelilikleri bağlamında ortaya çıkan birçok olgu oraya özgüdür ve ancak orada gerçek anlamda karşılık bulur. Ancak Batıda ortaya çıkan çokkültürcülük tartışmalarının merkezinde Müslümanların olması ve şu an için İslam dünyasının çoğulculuk noktasında pek çok noktada sınıfta kalması, bu tür tartışmaların gerekliliğini zorunlu hale getirmiştir. Böyle bir tartışma elbette ki bu makalenin sınırlarını aşacaktır. Ancak bu çalışmayla İslam fıkının ve çokkültürcülük politikalarının azınlık hakları yüzeysel olarak karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

2. Çokkültürcülük Politikası

Çokkültürlü toplum, en genel tabirle birden fazla kültürü içerisinde barındıran toplumlara denir. Çokkültürlü toplumun pek çok çeşidi bulunmaktadır. Yani çokkültürlülük kavramı çok geniş bir yelpazeye

¹ Çalışma boyunca İslam toplumu, Müslüman toplum ya da İslam devleti gibi kavramlar birlikte bazen de birbirinin yerine kullanılmıştır.

sahiptir. Siyahlar, geyler, kadınlar, dezavantajlı olarak gözükebilecek herkes bu kavramın kapsamına girebilme ihtimaline sahiptir. Bu da şu anlama gelmektedir ki bu kavram ülkeden ülkeye bölgeden bölgeye farklı anlamlara gelmekte ve pek çok kültürden veya kültürel topluluktan oluşmaktadır (Kymlicka, 1998; Parekh, 2002, 17). Farklı kültürlerin bir arada yaşama nedenlerinin başında; küreselleşme, göç hareketliliği ve ulus-ötesi (Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği) oluşumlar sayılabilir (Kymlicka, 1998; Vatandaş, 2002; Şan, 2006; Doytceheva, 2009). Kültürel çeşitliliği ifade eden herhangi bir yargıda bulunmayan ve herhangi bir normatif durum içermeyen kavram çokkültürlülüktür. Oluşmuş olan çokkültürlülüğü felsefi ve siyasi açıdan desteklemeyi ya da ona taraf olmayı ifade eden kavram ise çokkültürlülüktür (Parekh, 2002, 4; Bostancı, 2005, 117; Canatan, 2009, 82; Hazır, 2012, 1).

Dünya üzerinde tek tip bir çokkültürlü toplumdaki, tek tip haklar teorisinden ve tek tip çokkültürlülüğün bahsetmek zordur. Bu anlamda çokkültürlülük teorisini klasik anlamda ikiye ayırmak mümkündür: 1. Liberaller (Jhon Rawls, Joseph Raz, Will Kymlicka, F.A. Hayek, Robert Nozick, Ronald Dworkin)², 2. Cemaatçiler (Charles Taylor, Michael Walzer, Alasdair C. MacIntyre, Michael Sandel, Isaiah Berlin ve Michael Oakeshott) (Gray, 2000, 8; Şan, 2006, 308; Erincik, 2011, 173). Klasik ikili ayırım bunların dışında dahi pek çok çokkültürlülük teorisyenini bunlardan birine dahil olma durumunda bıraktırmıştır. Bu durum klasik liberalizmden farklı olarak azınlık haklarını savunanları ya da klasik liberalizm ve cemaatçiler noktasında arada kalanları da kapsamaktadır.

Çokkültürlülüğün sömürgecilik faaliyetleriyle birlikte ortaya çıktığı genel kabul gören bir yaklaşımdır. Ancak bu farklılıkların birer kimlik ifade eder şekilde karşılık bulması ulus-devlet projesiyle birlikte başlatılabilir. Ulus-devlet projesi gereği tek ulus, tek millet, tek dil, tek din yaklaşımı ötekilerin bütün alanlarını sınırlayan bir dünya oluşturmak istemiş neticede ötekilerin “var” oldukları bir alana ihtiyaç hasıl olmuştur. Çağdaş çokkültürlü toplumlar ulus-devletlerden sonra ortaya çıkmıştır. Ulus devlet uzun bir geçmişe sahip toplulukları parçalayarak, “özgürleştirdiği” bireyleri merkezi bir otorite etrafında birleştirmeye çalışmıştır. Geleneksel dönemden farklı olarak modern devlet sistemi gereği herkesi benzeştirme mantığı ters tepmiş ve farklılıklar farklılıklarıyla var olmanın yollarını arayarak bunu birer kimlik mücadelesine dönüştürmüşlerdir denebilir. Bu zaviyeden geleneksel dönemdeki azınlıkların talepleriyle yeni dönem azınlıkların taleplerinin pek çok noktada birbirinden ayrılmakta olduğu söylenebilir. Çağdaş çokkültürlü toplumlarda geçmiştekinin aksine halkların farklı talepleri mevcuttur. Bu dönemde bireylerin yalnızca ekonomik ve siyasi baskıya değil kültürel baskıya maruz kalabilecekleri, sosyal adalet kavramının yalnızca ekonomik değil kültürel hakları ve refahı da kapsamı gerektiği anlaşılmıştır. Zaman ve uzam sınırlarını zorlayan küreselleşme (ekonomik ve kültürel) çağdaş çokkültürlü toplumları birbirine bağlamıştır. Bu denklemlerle hiçbir toplum kültürel ve ekonomik olarak kendine yeterli ve yalıtılmış değildir (Parekh, 2002, 11). Hali hazırda neredeyse dünya üzerinde yaşayan her devlet az ya da çok çokkültürlü yapıdadır ve bu çeşitlilikler kendileri olarak yaşama arzusuyla pek çok talepte bulunmaktadır. Bu halkların statüleri ve talepleri haklar teorisinin ya da yeni adıyla çokkültürlülük teorilerinin ana meselesini oluşturmaktadır.

2.1. Çokkültürlülük Politikalarında Azınlıklar ve Haklar

Yukarıda da ifade edildiği şeyliyle yeknesak bir çokkültürlülük teorisinden bahsetmek zordur. Bu nedenle azınlıklar ve haklar teorisi farklı düşünürler ve ideolojiler açısından farklılaşabilmektedir. Liberallerin genel olarak bireyin temel hakları bağlamında ittifak ettikleri söylenebilir. Liberal teorisinin önemli çağdaş temsilcilerinden Kymlicka, azınlıkta olanlara verilecek hakların sınırlarını “iç kısıtlamalar” ve “dış korumalar” diye iki kategoriye ayırmıştır. “İç kısıtlama” istemese bile bireyin topluluğunun kurallarını uygulamak zorunda kalması anlamına gelirken, “dış koruma” azınlıkta olanlara egemen olanlardan gelecek dış baskılardır. Liberaller iç kısıtlamayı bireyin temel medeni ya da politik özgürlüklerini sınırlandırılacağı gerekçesiyle kabul etmezken, dış koruma taleplerine sıcak bakmışlardır (Kymlicka, 1998, 234-235). Cemaatçiler ise bireyi atomize edeceği endişesiyle bu durumu eleştirmiş ve bireyin topluluğundan bağımsız

² Liberallerin de tek tip bir çokkültürlülük teorisine sahip değillerdir. Bunlar kendi içlerinde Liberalizm 1 ve Liberalizm 2 diye ayrılmaktadırlar (Gutmann, 1994, 10).

ele alınamayacağını iddia etmişlerdir (Taylor, 2011, 52-53). Liberallerden farklı olarak cemaatçilerin çokkültürcülük anlayışı, çoğunluk kültürü karşısında dezavantajlı konumda bulunan grupların kültürlerinin korunması esasını üzerine kuruludur (Şan, 2006, 309). Yani liberaller bireyi öncelerken, cemaatçiler topluluğu öncelemişlerdir denebilir. Liberaller ve cemaatçilerden farklı olarak adlandırabileceğimiz “Diyalogcular” (Ceylan, 2015) ise anayasal temelde buluşmayı ve yetişkin bireyin davranışlarında özgürlüğü temel almışlardır denebilir. Bu bağlamda en etkili isim olan Habermas “Tanınma Politikası”nın kolektif haklar ve hayatta kalma güvenceleri olmaksızın farklı alt kültürlerin ve yaşam biçimlerinin aynı devlet çatısı altında bir Anayasayla mümkün olabileceğini iddia etmektedir (Habermas, 2012, 8).

Çokkültürcü politikaların günümüzdeki karşılığını, egemen halkların karşısında azınlıkta kalanların hakları noktasında kendini bulduğu söylenebilir. Bu bir kimlik projesi olarak ifade edilebilir. Geleneksel dönemden farklı olarak baskın olmayan kültürlerinden baskın olanlardan istedikleri şey bir tanınma mücadelesidir. Bunun adı federasyon, özyönetim ya da azınlık statüsü olabilir. Bu azınlıklar modern çağda genellikle üç kategori çerçevesinde ayrıştırılmıştır. Bunlar: dinsel, dilsel ve etnik farklılıklar ekseninde toplanmıştır (Başbakanlık Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Çalışma Grubu, 2004; Grigoriadis, 2006, 447; Bağlı ve Özensel, 2013, 49).

Hepsi için söylenemese de çokkültürcülük teorisi bağlamında azınlıkta olanlara karşı haklar belirlenirken azınlıklar kendi içlerinde kategorileştirilmiştir. 1. Bir devlet çatısı altında azınlıkta kalmış “ulus”lar, 2. Göçmenler, 3. Dezavantajlı gruplar. Bunlar içinde ileri sürülen haklar birbirinden ayrırmaktadır. Bir şekilde aynı devlet çatısı altında kalmış uluslar için kültürlerinin tam gelişimini sağlamak ve insanların çıkarlarını en iyi şekilde gözetmek üzere, belli bazı politik özerklik ya da toprak esasına dayalı yargı biçimleri sunan “Özyönetim hakları” (federalizm) ileri sürülmektedir. Ancak farklı nedenlerle ülkeye göç etmiş insanlara, sayıları ne kadar çok olursa olsun, verilebilecek haklar “Çoketniklilik hakları” (kültürel özgünlüklerini gurur duyarak ifade etme hakkı)dır ve bunlar sınırlıdır. Bu haklar, özyönetim haklarından farklı olarak özyönetim için değil, egemen toplumla olan entegrasyonu ilerletmek için verilmektedir. Çoketniklilik haklarına muhatap olan göçmenler genelde etnik gruplar ve dini azınlıklardan oluşmaktadır. Ayrıca, çoketniklilik hakları egemen toplumun ekonomik ve politik kurumlarında bu grupların başarılarını engellemeden, kültürel özgünlüklerini gurur duyarak ifade etme hakkını ifade eder. “Özel temsil hakları” (dezavantajlı grupların temsili) etnik olmayan öteki gruplar tarafından istenilen haklardır. Bu haklar kadınlar, yoksullar, sakatlar gibi dezavantajlı grupların parlamentoda siyasi partiler tarafından gerekli oranda temsil edilme gibi haklardır (Kymlicka, 1998, 62-70).

Çokkültürcülük politikaları ve İslam’ın son dönemlerde çok yaygın bir şekilde gündeme geldiği söylenebilir. Nedeni çokkültürcülük politikalarının çıkış yeri Batı ülkelerinin Müslümanlarla olan ilişkileri olduğu söylenebilir.³ Yukarıda ifade edilen etnik, dilsel ve dinsel ayırmadan ilk ikisi bir şekilde halledilmiş ancak Hıristiyanlık ve Yahudiliğin birleşmesi olarak ifade edilen Batı medeniyet dünyasının, İslam’la yani Müslümanlarla olan ilişkilerinde problem yaşamakta olduğu söylenebilir. Kısacası çokkültürcülük politikasının, batının Müslümanlarla olan ilişkilerinde var olan problemleri çözemediğini söylemek mümkündür. Hatta hali hazırda batının çokkültürcülükle imtihanının merkezini Müslümanların oluşturduğu söylenebilir (Modood, 2006, 37).

Çokkültürcülük teorisinin temelinde eşit şekilde birlikte yaşama iddiası vardır. Bu yönüyle çokkültürcülük, asimilasyon ve entegrasyon politikalarından ayrılmaktadır. Ancak işin sonunda aynı devlet çatısı altında yaşayan insanları entegre etme, ortak bazı paydalarda buluşturma kaygısı yatmaktadır. Bu yaklaşımı çokkültürcülük teorisyenlerinin çoğunda (Charles Taylor, Will Kymlicka, Bhikhu Parekh, Anne Phillips, Tariq Modood) görmek mümkündür (her ne kadar çokkültürcülük karşıtlarının en çok iddia ettikleri şey çokkültürcülüğün bölünmeye neden olacağı düşüncesi olsa da)⁴ (Modood, 2013, 161). Ancak Müslümanların bu anlamda ciddi endişe ve tereddütleri olduğunu da ifade etmek gerekir. Kendileri olmak ve kendileri gibi kalmak için uğraşan Müslümanlar, entegre olmayı kimliklerinden ve dinlerinden ödün

³ Batı’dan kastın ne olduğuna dair bir kafa karışıklığı olduğu bilinmektedir. Ancak Huntington medeniyetleri dokuza ayırırken Latin Amerika dışında Batıyı tek çatı altında toplamıştır.

⁴ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Habermas, 2012.

verme gibi algılamakta ve buna direnç göstermektedirler (Ceylan, 2016). Bazı teorisyenler çokkültürcülük politikalarının Müslümanlar noktasında başarılı olamamasını bu duruma bağlamaktadır. Buradan çıkabilecek en önemli sonuç Müslümanların yaşadıkları ülkeye bağlı olmadıklarına dair ithamlardır denebilir.

Aslında çıkan sorunların Müslümanlardan daha çok İslam'ın temsili algısından kaynaklandığı söylenebilir. Batı dünyasındaki yanlış İslam algısı Batının her türden ve ülkeden farklı Müslümanın aynıymış gibi değerlendirilmesine neden olmaktadır. Giyim ve kuşamlarıyla, renkleriyle Batı toplumlarından farklılık arz etmeyen, demokratik ve seküler bir devletten gelmeleri sebebiyle Batı değerlerine çok da uzak olmayan Müslümanlarla diğer Müslümanlar aynı kategoride değerlendirilmek istenmektedir. Ancak hem kendi içlerinde hem de işin farkında olan batılıların gözünde çok da "aynı" şeyi ifade etmedikleri söylenebilir. Batıda Müslüman bir devletten gelmiş ancak dinle mesafeli pek çok insan, dini bir temsilci aracılığıyla dikkate alınmaktadır. Bu anlamda Türkiye'den göç etmiş Alevilerin Sünni İslam dini temsilcileri aracılığından çıkıp kendi temsilcileri aracılığıyla dikkate alınmaları zaman almıştır.

Müslümanlar için de Müslümanlığın ifadesinin farklılık arz ettiğini ifade etmek gerekir. Kimi Müslümanlar için Müslümanlık bir cemaat üyeliği ve tarihsel mirasa sahip çıkmak, kimileri için merhamet, adalet ve öbür dünya ile ilgili birkaç temel inançtan ibaretken, kimileri için ise modernlik karşıtı bir ideolojiyle donanmış dünya çapında bir hareket de olabilmektedir (Modood, 2013, 124). Bu durum Müslümanlar ve temsilcileri bağlamında tek bir grup, amaç ve talepten bahsetmek zorluğunu beraberinde getirmektedir. Örneğin İngiltere'de Britanyalı İlerici Müslümanlar grubu olduğu gibi her ne kadar İslami bir söylemden bile kaçınılsalar da Seküler Demokrasi grubu da mevcuttur.

İslam fıkhnının ifade ettiği şekliyle Darü'l-harb olan yerlerde Müslümanlar üzerinden inşa edilmeye çalışılan bu kimliklendirme yeni bir tireli kimlikler oluşumunun başlangıcı sayılabilir (Britanyalı Müslüman). Modern dünya anlayışında Batının azınlıklara vermiş olduğu yanıt olan çokkültürcülüğün Müslümanlarla olan imtihanı bu şekildeyken Müslüman bir toplumun hâkim olduğu bir konumda yani Darü'l-İslam bir beldede durumun nasıl şekilleneceğine dair tartışmayı alt bölümlerde açmaya çalıştık.

3. İslam Fıkhnında Azınlıklar ve Haklar

Müslümanların egemen olduğu toplumda bir eşitlikten bahsetmek yerine sınırları çizilmiş bir haklar çerçevesinden bahsetmek daha doğru olacaktır. Bu anlamda İslam toplumunda bir eşit haklar teorisinden bahsetmek zor gibi durmaktadır. Bu durum, çokkültürcülük teorileriyle İslam fıkhu karşılaştırıldığında İslam fıkhnını azınlık hakları bağlamında daha "eşit" sız hale getiriyormuş gibi gözükebilir. İslam toplumunun sosyolojisi olarak ifade edilebilecek olan fıkhnın (Tekin, 2016, 233-247) azınlık hakları yaklaşımı, tamamen bir eşitlik ifade etmese de azınlıklara verilen hakların İslam fıkhnında azımsanamayacak önemli bir alanı kapsadığı inkâr edilemez. Doktrine göre devletin kurucu ve aslı unsuru Müslümanlardır ve Müslümanlar millet-i hâkimedir (Şentürk, 2007, 41). Gayr-i Müslimler ise İslâm devletiyle olan dinî, siyasî ve hukukî bağlarına göre farklı kategorilere ayrılmaktadır. Gayr-i Müslimler dinî açıdan Ehl-i kitap, sabîi mecusi, putperest, müşrik, dehrî/materyalist, mürted (Zeydân, 1982, 11-17) şeklinde; siyasî ve hukukî açıdan ise Gar-i Müslimler zimmî, müste'men, harbî ve mürted şeklinde kategorize edilmektedir.

Bu bağlamda her ne kadar çokkültürcülük politikaları bütün halklar arasında bir eşitlikten bahsetse de liberal değerlerin savunduğu "iyi niyetli ihmal" savının, egemen olanları öncelikli kılmak durumunda kaldığı söylenebilir. Örneğin Kanada'nın Quebec bölgesine yerleşen bir göçmen, çocuğunu Fransızca eğitim veren bir okula göndermek ve 50'den fazla çalışanı olan bir işletme iletişimini Fransızca yapmak durumunda kalacaktır keza İngiliz bölgesi içinde aynı durum söz konusudur (Habermas, 2012, 114-115). Bu durum bir çokkültürlülüğün değil iki ya da üçlü kültürün eşit haklara sahip olduğu realitesini göstermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda İslam fıkhnının azınlıklara sunduğu hakların çokkültürcülük politikalarından daha "eşit" sız gibi duruyor olması, bir yanılığın neticesi olabilir. Hem İslam fıkhnının hem de çokkültürcülük politikalarının azınlık hakları teorisinde bazı "millet"lerin diğerlerinden daha fazla hakka sahip olduğu söylenebilir. Yani bir eşitsizlikten bahsedilecekse her ikisi içinde aynı durum söz konusudur.

Bu zaviyeden çokkültürcülük teorisinin tanıdığı haklar üç farklı alanda karşılık bulurken, İslam dininde haklar mevzusunda dikkate alınan tek husus, dini çeşitlilikten denebilir. İslam toplumunda etnik kökeni ve dili ne olursa olsun aynı dine müntesip olanlar aynı haklara sahip yurttaşlar olarak kabul edilmiştir. Bu zaviyeden İslam toplumunda azınlık statüsü kazanan ya da kazanabilecek grupların sadece dini azınlıklar olduğu söylenebilir.

Dini azınlıklardan Ehl-i kitap (Hıristiyan, Yahudi, Sabi, Mecusi) kategorisine girenler Ehlü'z-zimme çerçevesinde onlara tanınmış haklara sahip olmuşlardır. Ancak Ehlü'z-zimme kategorisine kimlerin dâhil olacağına dair ihtilafın olduğu bilinmelidir (Zeydân, 1982, 25-27). Zimmî kavramının literatürde karşılığı şöyledir: "Müslümanların egemen olduğu devletlerde yasal himaye altında olan fakat Müslümanlarla eşit sayılmayan gayr-i Müslümler"dir (el-Bereketi, 1424/2003, 100). Kelime olarak Zimmî "kendisine güvence verilen, koruma altına alınan kişi" demektir (TDV İslam Ansiklopedisi-Zimmî). Zimmet sözleşmesi, İslam dinin ve Müslümanın üstünlüğünün kabul edilmesi şartıyla, "öteki"lerin haklarının korunması esasına dayanır (Soykan, 2000).⁵

Yukarıda da ifade edildiği gibi İslam dini insanları kategorize ederken etni-siteye, dile ve coğrafi bölgelere bağlı olarak değil, insanları inançlarına göre kategorize etmektedir. Bu bağlamda İslam fıkhu, Müslümanlara ve Gayr-i Müslümlere yönelik kendi hukuk sisteminin icrasında ilahi iradeyi esas almaktadır. Dolayısıyla İslam'ın azınlıklara tanımış olduğu siyasi, hukukî vb. gibi hakları dini norm ve prensipler çerçevesinde tayin ettiğini ifade etmek mümkündür (Buğda, 2019). Bütün bunların olabilmesi için azınlık grubun can, mal vb. hürriyeti zimmet akdi çerçevesinde İslam diniyle garanti altına alınmış olması gerekir. Her zimmet ehli, zimmet antlaşması gereği, ona tanınan haklar bağlamında Müslüman vatandaşlar gibi korunur ve gözetilir (Mâverdi, 1414/1994, 14, 298; İbn Kudâme, 1412/1992, 13, 250; eş-Şahûd, 2012, 2, 210). Öyle ki bir zimmî'nin hakkının korunabilmesi için başka bir devlete gerekirse savaş açılabilir (el-Karâfi, 3, 14; Demir, 2014, 745). Bu da İslam dinin daha en baştan ontolojik olarak çoğulcu olduğunu göstergesi sayılabilir. Bu çoğulculuğun bir gereği olarak azınlıkta kalanlara birçok alanda bazı haklar tanınmıştır. Dini azınlıklara verilecek olan haklar din ve vicdan hürriyeti başlığı altında altı grupta toplanabilir ki bunlar: 1. İnanç hürriyeti, 2. İbadet hürriyeti, 3. Eğitim hürriyeti, 4. İkamet ve seyahat hürriyeti 5. Hukuklarını icra etme hürriyeti, 6. Ticaret ve mal edinme hürriyetidir.

İnanç ve ibadet hürriyeti noktasında İslam fıkhu azınlıkları Müslümanlar gibi inanmaya ve ibadet etmeye zorlamadığı gibi onların kendi dinlerine inanmalarına ve ibadetlerini yapmalarına da izin vermiştir (eş-Şahûd 2012, 2, 212; Buğda, 2019). "Dinde zorlama yoktur" (Bakara 256) ayeti ve pek çok hadis, İslam dünyasında yaşayan dini azınlıkların inanç ve ibadet özgürlüklerinin dini temelini oluşturmuştur. Örneğin hadiste Peygamber, cizye karşılığında -herhangi bir olay çıkarmadıkça ve faiz yemeye yeltenmedikçe- Necran halkının mabetlerinin korunacağı, din adamlarının değiştirilemeyeceği (din adamlarının atanmasına müdahale edilemeyeceği) ve dinlerinden döndürülemeyeceği güvencesini vermiştir (Ebu Davud, Sünen-El-Harac, 30).

İslam toplumunda azınlıklar, eğitim noktasında da belirli haklara sahip olmuşlardır. Onlar dinlerini öğrenme ve din adamlarını yetiştirme noktasında serbest bırakılmışlardır. Mabet açma hakları ve eğitim noktasında özgürlükleri nedeniyle mabetlerinde ve eğitim kurumlarında kendi dinlerini öğrenme, öğretme ve din adamlarını yetiştirme haklarına sahip olmuşlardır (Mâverdi, 1414/1994, 14, 322; Zeydân, 1982, 101; Şentürk, 2007; Yiğit, 2009, 161). Osmanlı Millet Sistemi'nin bunun en bariz örneklerinden birini teşkil ettiği ifade edilebilir. Neredeyse nüfusun yarısını oluşturan azınlıklara karşı Osmanlı devleti, İslam dininin bir gereği olarak onlara kendi dinlerini yaşama, öğrenme ve öğretme noktasında alanlar açmış ve uzun yıllar bu inançlar varlıklarını koruyabilmişlerdir (Vatandaş, 2001, 349; Ateş, 2011, 107; Gray, 2000, 102-103; Kymlicka, 1998, 239-242; Modood, 2013, 5; Kunduracı, 2015, 74). Referans kaynağının güçlü olması ve adaletli bir yaklaşım, karşılıklı güveni ve buda uzun soluklu bir devlet mekanizmasını beraberinde getirmiştir.

⁵ İslam dini açısından bir zimmet sözleşmesinden, azınlık haklarından konuşabilmek için yönetici milletin (millet-i hâkime) İslam milleti olması şarttır.

İslam fıkında kendi hukuklarını icra etme bağlamında azınlıkların hakları, belirli esaslar çerçevesinde tanzim edilmiştir. “Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara adil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah adaletli olanları sever” (Mümteherine, 8) ayeti gereğince azınlık unsurlara adil davranılması vaaz olunmuştur. Bu anlamda İslam’ın, çoğulcu bir hukuk sistemine sahip olduğu ve bunun gereği olarak her türden yaşam hakkına İslam fıkının imkan tanıdığı söylenebilir (Şentürk, 2007, 40; Yiğit, 2009, 162-163). Ancak bu durum, hukuk sisteminin bütün alanları için geçerli değildir. Bu durum bazı özel hukuki (aile, miras, ticaret, borçlar) haklar kapsamında değerlendirilmiştir (Demir, 2014, 753; Arpa, 2017, 54; Buğda, 2019, 411). Yani evet bir özgürlük alanı vardır lakin bu alan, sınırlı bir özgürlük alanıdır. Dolayısıyla zimmiler özel hukuk kapsamına dâhil olan konularda kendi hukuklarını icra edebilirlerken, ceza hukukunda aynı özgürlüğe sahip değillerdir (Demir, 2014, 753; Buğda, 2019, 411).

İslam’ın kutsal saydığı beş temel prensip olan can, mal, din, akıl ve nesil’in korunması zimmet antlaşmasına tabi olanlar için de geçerlidir (İbn Aşur, 2013, 225). Kısacası İslam toplumu zimmilerin canlarını, mallarını, dinlerini, akıllarını ve nesillerini korumakla yükümlüdür ve bu durum onların arzularına bırakılmamıştır. İslam fıkının bir gereği olarak zimmet sözleşmesine tabi olan her türlü azınlık grup, bazı haklara (s.5) sahiptir ve bu Müslüman yöneticilerin ve toplumun vicdanına bırakılmış bir durum değildir. Bu anlamda İslam fıkının bir sonucu olarak azınlıklara verilecek olan hakların kişiye, zamana ve duruma göre değişiklik göstermeyerek evrensel bir çerçeve oluşturduğu söylenebilir.

İslam toplumunda Ehl-i kitabın zimmi statüsünde olması için bir yerin nasıl alındığı da bir başka konudur. Darü’l-harp olan yer, savaşız alınır ve ehli kitap olarak görülen Hristiyan, Yahudi, Sabi ve Mecusiler cizye vermeyi kabul ederse bunların zimmet ehlinde sayılmaları zorunludur. Ancak, topraklar savaşarak alınmışsa Ehl-i kitabın da içinde bulunduğu gayr-i Müslümlerin durumu tamamen imama yani devlet başkanına bırakılmıştır. Yani ikinci koşulda gayr-i Müslümlerin konumuyla alakalı ihtiyari bir durum söz konusudur. Dolayısıyla İslam topraklarında yaşayan azınlıkların hangi statüye sahip olacakları, toprağın alınma şekline bağlı olduğu gibi ehli kitap olup olmama durumu ve bazı şartlara bağlanmıştır (İbnü’l-Hümâm, 1405/1985, 6, 58; Demir, 2014, 753; Buğda, 2019). Ancak, çokkültürcülüğün iddiası olan her kültürün aynı haklara sahip olma durumu, İslam toplumu için geçerli değildir. İslam toplumunda Müslümanın üstünlüğünün kabul edilmesi şartıyla “öteki”ler sınırları belirlenmiş haklar çerçevesinde ve cizye karşılığında kendilerinin ve inançlarının varlıklarını sürdürebilirler (Râfiî, 1417/1997, 11, 535-537; Demir, 2014, 753; Buğda, 2019). Bu zaviyeden İslam fıkının daha en başından “çok inançlı bir yurttaşlık” iddiasında olmadığı söylenebilir.

Yanı sıra çokkültürcülük politikalarından liberal kanadın ifade ettiği şekliyle bir topluluk her ne şekilde olursa olsun bireyin temel hak ve hürriyetlerini kısıtlayamaz. İslam dininin halkları inançları bağlamında cemaatler üzerinden tanımlamakta ve tanımakta olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda Müslüman cemaatin toplulukçu hareket etmekte olduğu ve topluluğun haklarını bireyin haklarından öncelikli tuttuğu söylenebilir. Bu nedenle İslam dininin ortaya koyduğu bu yaklaşım, pek çok çokkültürcülük teorisyeni tarafından çokkültürcü olmayan ama birlikte yaşamının önemli bir örneği olarak kabul edilmektedir (Kymlicka, 1998, 239-240; Parekh, 2002, 9; Massicard, 2013, 39; Modood, 2013, 132). Bu anlamda İslam fıkının ve çokkültürcülük teorisinin ortaya koyduğu haklar karşılaştırıldığında bir farklılık olsa da kültürel çeşitliliğin kaçınılmaz olduğu şu günlerde İslam toplumunun birlikte yaşamının önemli bir örneğini temsil ettiği söylenebilir.

Tablo 1: Çokkültürcülük politikalarının ve İslam Fıkhı'nın azınlık haklarını karşılaştırır tablo.

	Çokkültürcülük Politikaları	İslam Fıkhı
Azınlıklar	Din, Dil, Etnisite	Din
Referans alınan kaynak	Anayasa	Din (Şari)
Haklar	Özyönetim hakları, Çoketniklilik hakları, Özel temsil hakları	İnanç hürriyeti, İbadet hürriyeti, Eğitim hürriyeti, İkamet ve seyahat hürriyeti, Hukuklarını icra etme hürriyeti, Ticaret ve mal edinme hürriyeti
Daha fazla hakka sahip olan millet (Millet-i Hâkime)	Egemen olan millet (yöneten konumda olan)	Müslümanlar
Verilen haklar öğretisi	Öznel (Liberaller) ve toplulukçu (Cemaatçiler)	Toplulukçu

Tablo 1'deki çokkültürcülük politikalarının savunduğu hakları bütün çokkültürcülük teorileri için ifade etmek zor olsada genel itibariyle bunları söyleyebilmek mümkün gözükmemektedir. Son durumda bir ülkenin çokkültürcü politikalar izleyip izlemediği sekiz gösterge üzerinden irdelenmektedir. Bunlar: Çokkültürlülüğün Anayasal, yasal ya da parlamento tarafından güvenceye alınması, Okullarda çokkültürlülüğe uygun müfredat hazırlanması, Medyada etnik grubun temsilinin adil sağlanması, Kıyafet kurallarından azınlık grubun muaf tutulması ya da pozitif ayrımcılık, Çifte vatandaşlığa izin verilmesi, Etnik grup organizasyonlarının ya da aktivitelerinin maddi olarak desteklenmesi, İki dilli eğitimin ya da anadili eğitiminin finanse edilmesi, Dezavantajlı göçmen gruplara karşı olumlu yaklaşım içinde olunmasıdır (Tolley, 2011, 3). Bu zaviyeden çokkültürcülük politikalarının genelde ayrıştırmaktan daha çok birlikte yaşamayı destekleyecek nitelikte olduğu görülecektir. Her ne kadar savunulan bazı haklar (Özyönetim) ayrılık yanlısı gözükse de neticede ortaya çıkan sonuç, birlikte yaşama kültürünün daha etkin hale getirilmesiymiş gibi durmaktadır. İslam fıkhının referans kaynağı Şari olması nedeniyle kendi içinde sınırları bulunmakta ve stabil olma durumu varken, çokkültürcülük politikalarının gelen eleştirileri ortadan kaldırma ve daha da istenir yönde düzelmeye ihtimali hep vardır. Ancak modern dünyanın asıl meselesi haline gelen "kimlik" tartışmaları ve azınlıklar hala uzun süre tartışılmaya devam edecek gibi durmaktadır. Hangi devlet çatısı altında olursa olsun baskın kültür altında yer alan azınlıkların bir şekilde can, mal, namus ve akıl güvenliklerinin sağlanması ve buna imkan verebilecek teorilerin üretilmesi, yeni dünya düzeninin önemli tartışmalarından bir olacak gibi durmaktadır.

4. Sonuç Yerine

Kültürel çeşitlilik yaşadığımız dünyada kaçınılmaz sosyolojik bir gerçekliktir. Kültürel çeşitlilik çoğu zaman baş edilmesi gereken bir mesele olarak devletlerin uğraş verdikleri bir alan olmuştur. Farklı kültürlerden, dinden, dilden ve kimlikten insanları aynı devlet çatısı altında sorunsuz şekilde yaşatabilmenin yolu genelde devletlerin ürettikleri politikalarla aşmaya çalışılmıştır. Son dönem batılı devletlerin kültürel çeşitlilik karşısında verdikleri tepki çokkültürcülük politikaları olmuştur. Hali hazırda İslam ülkeleri (adlandırıldıkları biçimiyle) birlikte yaşama kültüründen oldukça uzakmış gibi bir görüntü verdikleri söylenebilir. Özellikle Batı için gündeme gelen kültürel çeşitliliğin neden ve gerekçeleriyle, İslam dünyasının neden ve gerekçelerinin aynı şeyler olmaması birebir karşılaştırmaları pek mümkün kılmamaktadır. Batıda ortaya çıkan çokkültürlülüğün nedenleri arasında göçler, ulus-ötesi kurumlar ve küreselleşme varken İslam dünyası geçmişten kalma farklılıklarla yüzleşmek durumunda kalmıştır. Bu yüzleşme İslam dininin gereği olarak sadece dini azınlıkları değil pek çok dilsel ve etnik ayrışmayı da

kapsamaktadır. Ancak bu durum, günümüz İslam toplumlarının yönetim şeklinin İslami kaidelerce gerçekleşmemesine verilebileceği gibi içinde bulunulan şartların birlikte yaşama kültürüne vermiş olduğu zararlar da açıklanabilir.

Bu noktada aynı devlet çatısı altında yaşayan milletlerin huzur ve refah içinde yaşayabilmelerine dair ortaya atılan azınlık hakları hem İslam'ın hem de çokkültürcülük teorilerinin asıl hedefiymiş gibi durmaktadır. Çokkültürcülük teorilerinin "eşit" haklar vurgusu daha en başından Müslümanları millet-i hâkime olarak gören İslam'dan daha ön plana çıkarıyormuş gibi dursa da pratikte ortaya çıkan sosyoloji, durumun çok da birbirinden farklı olmadığını göstermektedir.

Her şeye rağmen İslam'ın, çağdaş batılı toplulukçuluk anlayışı ile aynı çizgide bulunan ve hakların yanı sıra yükümlülükleri de vurgulayan son derece gelişmiş bir toplumsal veya ahlaksal yurttaşlık ilkesine sahip olduğu söylenebilir. Bu zaviyeden "çok inançlı, çok dilli, çok etnikli yurttaşlık" anlayışı, İslam toplumlarında mümkün gibi duran bir durumdur denebilir. Bu yönüyle İslam toplumları birlikte yaşama tecrübesine sahiptir ve bu imtihanı pek çok örnekte olduğu gibi başarıyla geçmiştir. Talepler ve hakların bir inanç sistemiyle açıklanmaya çalışılması ve bu minvalde bir sistem oluşturmaya çalışmak sakıncalı görülebilir. Ancak geleneksel dönemde farklı olanı, azınlığı ve "öteki"ni kendi kimliğiyle kabul eden ve ona ve onun taleplerine yaşama hakkı tanıyan İslam fıkhi olmuştur. Bu gerçek çokkültürcülük teorisyenlerinin de dikkatini çekmiştir. Bu açıdan birlikte yaşama kültürünün önemini vurgulandığı ve azınlıkta olanların haklarının verildiği önemli unsurlardan biri İslam fıkhi dolayısıyla İslam toplumlarıdır denebilir.

KAYNAKÇA

- Arpa, Enver (2017). İslam'da Birlikte Yaşama Kültürü ve Günümüzde Müslüman Toplumlarında Zuhur Eden Şiddet. *Eskişeni*, Bahar, S. 34, s. 45-68.
- Ateş, Kazım (2011). *Yurttaşlığın Kıyısında Aleviler- "Öz Türkler ve Heretik Ötekiler*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Bağlı, Mazhar ve Özensel, Ertan (2013). *Çokkültürlü Vatandaşlık*. Konya: Çizgi Yayınları.
- Başbakanlık Azınlık Hakları Çalışma Grubu (2004),
"http://baskinoran.com/belge/IHDKAzinliklarRaporuMakamaTakdim_EkimHYPERLINK"http://baskinoran.com/belge/IHDKAzinliklarRaporuMakamaTakdim_Ekim2004_.pdf".
- Bostancı, Naci (2005). "Bir Çaresiz Stratejinin Adı Olarak "Türkiyelilik"". *Çok Kültürlülük ve Türkiyelilik*, Ed. M. Çağatay Özdemir, Ankara: Tek Ağaç Yayınları.
- Buğda, Sadrettin (2019). İslam Hukuk Düşüncesinde Tahammül ve Hoşgörü Bağlamında Zimmilerin Dinî Yaşam Hakları. *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Sempozyum kitabı*, Muş, s. 403-415.
- Canatan, Kadir (2009). Avrupa Toplumlarında Çokkültürcülük. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, C. 2/6, s. 80-97.
- Ceylan, Yılmaz (2015). "Kültürel Çeşitlilik Bağlamında Anadolu Aleviliği". *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Ceylan, Yılmaz (2016). Çokkültürlülük Avrupa Modelleri (Almanya Örneği). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, C. 9, S. 43, s. 1207-1215.
- Demir, Özge (2014). İslam Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Görünümü. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, S. 1, s. 739-758.
- Doytcheva, Milena (2009). *Çokkültürlülük*. Çev. Tuba Akıncılar Onmuş, İstanbul: İletişim Yayınları.
- el-Bereketî, Muhammed Amîm el-İhsan el-Müceddidî (2003). *et-Ta'rifâtü'l-Fıkhiyye*. Dâru'l Kutubi'l İlmiyye.
- el-Karâfi, Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris (ts.). *el-Furûk (Envârü'l-Burûk fi Envâi'l-Furûk)*. 4 Cilt, Lübnan: 'Alemü'l-Kutub.
- Erincik, Selçuk (2012). "Charles Taylor'da Modernliğin Sıkıntıları Olarak Üç Mesele", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6/11.
- eş-Şahûd ,Ali b. Nâif (2012), *el-Hulâsa fi Ahkâmi Ehli'z-Zimme*. 3 Cilt, el-Mektebetu's-Şâmîle.
- Gray, Jhon (2000). *Liberalizmin İki Yüzyü*. Çev., Koray Değirmenci, Ankara: Dost Kitabevi.
- Grigoriadis, Ioannis N. (2006) "Political Participation of Turkey's Kurds and Alevis: A Challenge for Turkey's Democratic Consolidation", *Southeast European Black Sea Studies*, 6:4, p. 445-461.
- Habermas, Jürgen (2012). "Öteki" olmak, "Öteki"yle Yaşamak-Siyaset Kuramı Yazıları. Çev: İlknur Aka, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hazır, Mesut (2012). Çokkültürlülük Teorisine Çağdaş Katkıları ve Bireysel Haklar-Grup Hakları Ekseninde Çokkültürlülüğü Tartışmak. *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 7, S. 1, s. 28.
- Gutmann, Amy (1994). "Preface and Introduction". *Multiculturalism*, Edt. Amy Gutmann, p. xiii-24, New Jersey: Princeton Üniversty Press.
- İbn Aşur, Muhammed Tahir (2013). *İslam Hukuk Felsefesi-Mekâsîdu's-Şer'iati'l-İslamiyye*. Çev. Mehmet Erdoğan ve Vecdi Akyüz, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdolvâhid es-Sivâsî (1405/1985). *Şerhu Fethi'l-Kadîr*. Thr. Abdurrezâk Gâlib el-Mehdi. 1. Baskı, 10 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed el-Makdisî (1412/1992). *el-Muğnî*. Thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî- Abdulfettâh Muhammed el-Halevî. 2. Baskı, 15 Cilt, Kahire: Hecl li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lân.
- Kunduracı, Nevzat (2015). İslam Medeniyetinde Birlikte Yaşama Kültürü. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, Yıl. 15, S. 34, s. 61-88.
- Kymlicka, Will (1998). *Çokkültürlü Yurttaşlık- Azınlık Hakları Liberal Teorisi*. Çev., Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Massicard, Elissa (2013). *Türkiye'den Avrupa'ya Alevi Hareketini Siyasallaşması*. Çev. Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basrî (1414/1994). *el-Hâvi'l-Kebîr*. thk. Ali Muhammed Mü'avved - Adil Ahmed Abdulmevcüd. 1. Baskı, 18 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Modood, Tariq (2006). British Muslims and the Politics of Multiculturalism. Tariq Modood, Anna Triandafyllidou, Ricard Zapata (eds.), *Multiculturalism, Muslims and Citizenship a European Approach*, New York: Routledge.
- Modood, Tariq (2013). *Multiculturalism: A Civic Idea*. London: Polity Press.
- Râfî, Ebü'l-Kâsım Abdulkerîm b. Muhammed b. Abdulkerîm (1417/1997). *el-'Azîz Şerhi'l-Vecîz (e-Şerhu'l-Kebîr)*. Thk. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdulmevcüd. 1. Baskı, 13 Cilt, Beyrut: Dâru Kutubi'l-İlmiyye.
- Parekh, Bhikhu (2002). *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*. Çev. Bilge Tanrıseven, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Soykan, T. Tankut (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*. İstanbul: Ütopya Kitabevi Yayınları.
- Şan, Mustafa Kemal (2006). "Küreselleşme Çağında Farklılık ve Çokkültürlülük Siyaseti". *Avrupa Günlüğü EUROAGENDA*- 8, s. 299-335.
- Şentürk, Recep (2007). Açık Medeniyet: Bir Fıkıh Medeniyeti Olarak İslam. *Ay Vakti-Medeniyet Özel Sayısı*, S. 82-83-84, s. 31-51.
- Tekin, Mustafa (2016). Fıkıh, Müslüman Topluların Sosyolojisi mi?. *Fıkıh Sosyolojisi*, Ed., Mustafa Tekin, Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Tolley, Erin (2011). *Multicultural Policy Index: Immigrant Minority Policies*. Kingston: School of Policy Studies, Publications Unit.
- Vatandaş, Celaleddin (2001). "Tarihsel Bir Deneyim Olarak Çokkültürlülük: İmparatorluklar (Osmanlı Örneği)". *Avrupa Günlüğü Dergisi EUROAGENDA*, s. 345.
- Vatandaş, Celaleddin (2002). *Küreselleşme Sürecinde Toplumsal Kimlikler ve Çokkültürlülük*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Yaman, Ahmet (2016). "Fıkıhın Mahiyeti, Özellikleri ve Toplumsal Yürürlüğüne Etki Eden Bazı Yöntemleri". *Fıkıh Sosyolojisi*, Ed., Mustafa Tekin, Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Yiğit, Metin (2009). Fıkıhî Ölçüler Işığında Gayri Müslimlerin Hukukî Statüsü. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2, s. 151-168.
- Zeydân, Abdülkerim (1402/1982). *Ahkâmü'z-Zimmîyyîn ve'l-Müste'minîn fî Dâri'l-İslâm*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.